

Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MONTAIGNE ΚΑΙ ΤΟΥ ROUSSEAU: ΜΙΑ ΣΤΩΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Όπως είναι γνωστό τὸ ἄλμα τοῦ ρουσσωικοῦ στοχασμοῦ ἔγκειται στὸ γεγονός, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἐπιχείρησε ν' ἀπομονώσει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ κάθε κοινωνικὴ ὀργάνωση ἢ τεχνικὴ στήριξη, ἔστω καὶ στοιχειώδη, ἀκόμη μάλιστα καὶ ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ ἐπικοινωνία. Στοχεύοντας στὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν κοινωνία, καὶ παρὰ τοὺς κινδύνους αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος, ὁ Rousseau θέλησε νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ἄνθρωπος, μόνο μετὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ του «ἀπογύμνωση», θὰ κατορθώσει νὰ ἀποκαλύψει τὴν κατ' ἐξοχὴν του ιδιότητα, ἐκείνη, δηλαδή, τοῦ *πράττοντος ὄντος*¹.

Ἡ ἀνάδειξη τῆς φύσης ὡς κυρίαρχου στοιχείου στὴ φιλοσοφία τοῦ Rousseau, εἶναι γνωστὴ καὶ προφανής, δηλωτικὴ ὅμως παράλληλα καὶ τῆς κριτικῆς στάσης τοῦ φιλοσόφου ἀπέναντι στὴν τεχνικὴ ἢ τεχνηέντως ἐπιτηδευμένη συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του, σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα: στὴν τέχνη, στὶς ἐπιστῆμες, στὶς μεταξὺ των συναναστροφές. Ἔτσι, ἐνῶ στὸ ἔργο του *Συζητήσεις περὶ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν*, ἐμφανίζεται ὡς ὑμνητὴς τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἢ μάλιστα, σύμφωνα μὲ τὸν J. Starobinsky², ὡς ὑπέρμαχος τῆς ἐποχῆς τῶν *Φώτων*, ἐντούτοις, ξαφνικὰ ἀποδομεῖ τὰ πάντα, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὅλα τὰ παραπάνω δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ «ἐορταστικὲς κορδέλες», ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ ἀποκρύψουν τὶς σιδερένιες ἀλυσίδες ποὺ κρατοῦν δέσμιους τοὺς ἀνθρώπους: «ἀλήθεια, (γράφει) πόσο ὁμορφα θὰ ἦταν νὰ ζούσαμε ὅλοι μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε τὸ περιβάλλον μας νὰ ἐξέφραζε τὴν ψυχικὴ μας διάθεση;»³. Ἀντιλαμβάνεται, ἄρα, τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀβυσσολέου κενοῦ πίσω ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπίφαση. Ζοῦμε μέσα σὲ μιὰ φενάκη, γεγονός ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορρέει καὶ στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ἡ δυσαρμονία μεταξὺ τοῦ ἀληθινοῦ μας, ἐσωτερικοῦ κόσμου, καὶ τοῦ κατασκευασμένου ἐξωτερικοῦ καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξὸς τοῦ κακοῦ στὸν κόσμο. Ἡ λύση γιὰ τὴν πάταξη τοῦ κακοῦ θὰ

1. P. BÉNICHOU, *Réflexions sur l'idée de Nature chez J.-J. Rousseau*, *Annales J.-J. Rousseau*, 1972-1977, σσ. 25-46 (σ. 25).

2. J. STAROBINSKY, *J.-J. Rousseau. La transparence et l'obstacle, suivi de sept essais sur Rousseau*, Paris, Gallimard, 1971, σ. 13.

3. Ἡ μετάφραση τῶν κειμένων, ὅπου δὲν ἀναφέρεται ἄλλο ὄνομα, εἶναι τῆς συγγραφέως.

δοθεί μόνο αν ο άνθρωπος παραμείνει κοντά στη φύση, μετά τη γέννησή του, δηλαδή εντός του φυσικού του περιβάλλοντος, με το οποίο είναι έφικτο να συμφιλιωθεί απόλυτα, ως το μόνο ικανό να σεβαστεί τις φυσικές του διαθέσεις. Φαίνεται, παρ' όλα αυτά, ότι ο Rousseau επιχειρεί να προσδώσει μια νέα διάσταση στην έννοια φύση.

Έτσι, με στόχο να υποστηρίξει μια νέα θεωρία για την «απρόσωπη» φύση, ἐγκύπτει στη μελέτη των φιλοσόφων, από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του. Φαίνεται όμως, ότι ο Montaigne είναι εκείνος που τον εκφράζει ιδιαίτερα και μάλιστα σε θέματα σημαντικά, όπως είναι το θέμα της γλώσσας ή του τρόπου συγγραφής των έργων του. Και οι δύο στοχαστές επανέρχονται και προσθέτουν θέματα ή διορθώνουν τα ήδη υπάρχοντα κείμενά τους⁴. Ο Montaigne, εμπνευσμένος από τους αρχαίους, θεωρεί τη σοφία ως το ύψιστο αγαθό και ως τον σκοπό της ζωής του ανθρώπου. Έν τούτοις, ἐπειδή αντιλαμβάνεται ότι η σοφία στην καθημερινότητα της ζωής είναι απόλυτα υποκειμενική και στο μέτρο του καθενός, αποφασίζει να σκιαγραφήσει τον έαυτό του. Ο Rousseau θα τον μιμηθεί. Όμως, ενώ ο προκατόχος του, τελειώνοντας τα *Δοκίμιά* του, αναφωνεί: «Τὰ εἶπα ὅλα», ο Rousseau προβάλλει αντιρρήσεις, υποστηρίζοντας ότι ο Montaigne έδωσε μόνο τον *κατὰ κρόταφον* και όχι τον *κατὰ μέτωπον* έαυτό του⁵. Αλλά θα συναντηθούν και πάλι, μέσα από το εὐμετάβλητο της διάθεσης, την αντιπαράθεση

4. M. de MONTAIGNE, *Essais*, ἐπιμ. P. Villey, Paris, P.U.F., 1988, τ. III, IX, σ. 963: «Προσθέτω δὲν διορθώνω». Όσο για τον Rousseau, παρατηρούμε ότι *τιμήματα* κειμένων διαφόρων έργων του, εμφανίζονται αυτούσια και σε άλλα του έργα, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στον *Emile* και στις *Promenades*.

5. Ο Montaigne, ήδη από την εισαγωγή των *Δοκιμίων* του, δηλώνει ότι είναι ο ίδιος το ύλικό του βιβλίου του. Ότι ζωγραφίζει τον έαυτό του, όπως τον βλέπει ο ίδιος, με απλό, φυσικό και κοινό τρόπο, δίχως επιτήδευση και τεχνικές. Πβ. M. de MONTAIGNE, *Essais*, Au Lecteur, σ. 3. Επίσης, σύμφωνα με τον D. MENAGER, *L'Autoportrait, Le Magazine Littéraire*, 464, mai 2007, σσ. 38-40 (σ. 38), ο Montaigne, παρὰ το γεγονός ότι ήγειρε πολλές ανυπολόγιστες από τους εκάστοτε μελετητές του σχετικὰ με το αν πράγματι άφησε ίχνη του έαυτού του στο έργο του, στο οποίο, όπως υποστηρίζουν πολλοί έξ αυτών, από το 1580 και έπειτα, θα πρέπει κανείς με μεγάλη προσοχή να προσπαθήσει να βρει κάποια προσωπικά του στοιχεία, έν τούτοις, ήδη από το 17ο κεφάλαιο του δεύτερου τόμου των *Δοκιμίων*, που γράφτηκε λίγο πριν το 1580, αφήνει τον αναγνώστη να βρει πολλά από τα προσωπικά του δεδομένα, όπως για παράδειγμα: «Έχω ανάστημα λίγο παραπάνω του μετρίου, το πρόσωπό μου δὲν είναι παχύ αλλά γεμάτο, ή διάθεσή μου κυμαίνεται μεταξύ της εὐδιαθεσίας και της μελαγχολίας, είμαι μετρίως εὐέξαπτος και θερμός» (*Essais*, II, XII, σ. 566 A) ή άλλου: «Μέσα μου είμαι όχι μελαγχολικός αλλά όνειροπόλος» (*Essais*, I, XX, σ. 87 A). Άλλου πάλι, δίνει λεπτομέρειες ιδιαίτερα προσωπικές (*Essais*, III, V, σσ. 840-897 διάσπαρτα). Φυσικά, σε κάθε περίπτωση, ο Montaigne δὲν ανήκει στους ρομαντικούς συγγραφείς. Συνεπώς, ο Rousseau, ίσως άσυνείδητα, επιδιώκει, μάλλον, να τον εντάξει στη δική του εποχή.

μέ τον έαυτό τους ή την επίδειξη της αὐτογνωσίας: «δέν ὑπάρχει ἄλλος κανεῖς ἐκτός ἀπό ἐσᾶς τόν ἴδιο, πού νά γνωρίζει ἐάν εἴστε σκληρός ή ὄχι»⁶. Οἱ δύο φιλόσοφοι θά συμφωνήσουν καί σέ ἄλλα ζητήματα: τῆς παιδείας, τῆς φύσης, τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου. Διότι ὁ θάνατος ὡς φυσικό γεγονός, σημαντικό τοῦ τέλους τῆς ζωῆς, θά ἐπέλθει ἀναπόφευκτα. Ὁ Montaigne φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε καθοριστικά τή σκέψη τοῦ Rousseau ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο ζήτημα. Ὡστόσο, καί οἱ δύο στοχαστές ἐμφανίζουν ἔντονη τήν ἐπίδραση τῆς στωικῆς φιλοσοφίας στό ἔργο τους, ὡς πρὸς τήν ἰδέα τοῦ θανάτου, γεγονός τὸ ὁποῖο θά προσπαθήσουμε νά ἀναδείξουμε στήν παρούσα μελέτη.

Τὸ κλασσικό, πλέον, ἔργο τοῦ P. Villey, *Ἡ ἐπίδραση τοῦ Montaigne στίς παιδαγωγικές ἰδέες τοῦ Locke καί τοῦ Rousseau*⁷, ἐπισημαίνει, τουλάχιστον ὡς πρὸς τήν παιδεία, κοινὰ σημεῖα στὸν στοχασμὸ τῶν δύο φιλοσόφων. Στὸν Montaigne ἐμφανίζεται ἔντονα ἡ ἐπίδραση πού δέχθηκε ἀπὸ τῆ στωικῆς φιλοσοφία τόσο ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς παιδείας ὅσο καί ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ὑπαρξης τοῦ θεοῦ ὡς φύσης, θείου λόγου, πνεύματος πού δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπο καί τὸ σύμπαν. Στὸ σημεῖο αὐτό, δηλαδή στὸ ζήτημα τῆς ὑπαρξης τῆς Φύσης ὡς θεϊκῆς δύναμης καί τῆς ἐμπλοκῆς της στὸ κοσμικὸ γίνεσθαι, ἀλλὰ καί τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, φαίνεται ὅτι συμπίπτουν οἱ ἀπόψεις τῶν δύο φιλοσόφων. Ἡ φύση εἶναι αὐτὴ πού σφραγίζει τὸν χαρακτήρα του, ἀφοῦ ἡ φύση δέν δημιουργεῖ οὔτε πρίγκιπες οὔτε πλούσιους οὔτε μεγάλους οὔτε κυρίους⁸. Ὁ Montaigne ἀποδέχεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαθέτει ἐσωτερικά καί σταθερὰ χαρίσματα, ὅτι ἔχει εὐγενική ψυχὴ, καθαρὴ λογικὴ σκέψη καί ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ ἐπίκτητα, τὰ τυχαῖα, τὰ συγκυριακά: «Ἐγὼ δίνω σημασία σὲ ἓνα κεφάλι καλοφτιαγμένο καί ὄχι σὲ ἓνα κεφάλι παραφορτωμένο»⁹. Τὸ μέσο γιὰ τήν ἀπόκτηση αὐτῶν τῶν ἀρετῶν εἶναι ἡ παιδεία, πού καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ἱκανὸ νά ἀντιμετωπίσει ὅλες τῖς περιστάσεις. Δέν πρόκειται γιὰ μιὰ παιδεία ἐπιτηδευμένη, ἐπιπόλαιη καί ἀνούσια ἀλλὰ γιὰ τήν ἀνεξίτηλη παιδεία πού πηγάζει ἀπὸ τήν ἴδια τὴ φύση¹⁰. Ὁ Rousseau ἀπὸ τήν πλευρὰ του, θεωρεῖ τὸν ἑαυτόν του ὡς τὸ μοναδικὸ πρότυπο, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου, ἴσως, θά ἦταν δυνατὸν νά δημιουργηθεῖ μιὰ νόμιμη ἀνθρώπινη τάξη, διότι πιστεύει ὅτι εἶναι καί ὁ μόνος πού, ἐντὸς ἑνὸς κόσμου ἐντελῶς διεφθαρμένου, κατόρθωσε νά διατηρήσει τὸ ἀρχετυπικὸ ἰδεῶδες «τοῦ ἀνθρώπου τῆς φύσης»¹¹. Ἐπιθυμεῖ τὴ συλλήβδην τιμω-

6. Πβ. J.-J. ROUSSEAU, *Œuvres Complètes*, Paris, Gallimard, 1959, τ. I, *Les Confessions. Autres textes autobiographiques*, ἐπιμ. B. Gagnebin et M. Raymond, μέ, ὡς πρὸς τὸν ἀνωτέρω τόμο, τῇ συνεργασίᾳ τοῦ R. Osmond, *Introductions, les écrits Autobiographiques* σ. XIII.

7. Paris, Hachette, 1911.

8. P. VILLEY, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 158.

9. *Essais*, I, 26, σ. 150 A.

10. P. VILLEY, *αὐτόθι*.

11. J. STAROBINSKY, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 243.

ρία μιᾶς ἔνοχης κοινωνίας καὶ ἐπαγγέλλεται «τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενειῶν της»¹². Ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν ἀσθένεια τῆς κοινωνίας θεωρεῖ τὴ διασάλευση τῆς τάξης καὶ θεωρεῖ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἀταξίας ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐπιβληθεῖσα δυσαρμονία ποὺ ἔχουν ἐπιφέρει οἱ κοινωνικὲς (ἄρα κατασκευασμένες, τεχνητές) σχέσεις ποὺ μάλιστα, ὅπως ἀναφέραμε, εὐθύνονται γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ κακοῦ στὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ τάξη ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Rousseau θεμελιώδη ἀρχὴ ἐνῶ τάξη καὶ θεϊκὴ δύναμις συχνὰ ταυτίζονται. Ἄλλωστε ὁ λόγος, ὡς τάξη ἢ θεία λογικὴ (ποὺ μέρος τῆς κατέχουν καὶ οἱ ἄνθρωποι), ἀποτελεῖ πρωταρχικὴ ἔννοια κατὰ τοὺς Στωικούς, στοὺς ὁποίους, ὡς γνωστόν, ἐμφανίζεται ὡς ἔλλογος ὁμιλία¹³. Ἡ ἔννοια αὕτῃ ἀναλύεται καὶ στὸ ἔργο τοῦ Montaigne, ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ ἐρείσματα στὴν φιλοσοφία τῶν Στωικῶν, προκειμένου νὰ δομήσει τὴ δική του φιλοσοφία, καθ' ὅσον οἱ Στωικοὶ προσφέρουν ἕναν συνδετικὸ κρίκο μὲ τὸν Χριστιανισμό, χάρις στὴν ιδιότητα τοῦ Θεοῦ ὡς πρόνοιας καὶ τὸν ἐμπνέουν, λόγῳ τοῦ ἐνάρετου βίου καὶ τῆς στάσης τοὺς ἀπέναντι στὶς ἀντιξοότητες τῆς ζωῆς. Ἐπίσης διαπιστώνει ὅτι, παρὰ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀπὸ τὴ δική τους, ἐντούτοις, ὑπάρχει μεγάλη ταύτιση ὡς πρὸς τὶς πολιτικο-κοινωνικὲς ἀνατροπὲς ποὺ ἐμφανίζονται καὶ στὶς δύο αὐτὲς ἱστορικὲς στιγμές¹⁴. Οἱ Στωικοὶ τὸν καθοδηγοῦν ὡς φωτεινὰ παραδείγματα, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ διασαλευμένη κοινωνικὴ κατάσταση καὶ τὶς συνέπειες ποὺ ἀνέκυψαν ἀπὸ τοὺς ἀδελφοκτόνους θρησκευτικοὺς πολέμους. Ἔτσι θὰ γράψει σχετικὰ μὲ τὴν τυραννία ποὺ ἀσκεῖται στὸ ὄνομα τῆς διὰ τῆς βίας ἐπιβολῆς τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου θρησκευτικοῦ δόγματος: «Μισῶ κάθε εἶδους τυραννία καὶ τὴν λεκτικὴ καὶ τὴν πραγματικὴ. Ἀποσύρομαι μὲ τὴ θέλησή μου ἀπὸ αὐτὲς τὶς καταστάσεις ποὺ, διὰ τῆς ὀξυνσης τῶν παθῶν, ἐκμαυλίζουν τὴ λογικὴ μας»¹⁵. Ὁ Montaigne ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἀταξία ἀλλοιώνει τὴ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ δημιουργεῖ φοβίες. Σύμφωνα μὲ τοὺς Στωικούς, ὁ φόβος, ὡς πάθος τῆς ψυχῆς, μετατρέπει τὸν λογικὸ ἄνθρωπο σὲ φαῦλο, διότι, ὅπως ὑποστηρίζουν: «οἱ φαῦλοι ἀνταλλάσσουν μεταξὺ τοὺς ἀδικήματα¹⁶, συγκρούονται μεταξὺ τους, εἶναι μοχθηροὶ ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλο, ἐχθροὶ καὶ ἀντίπαλοι»¹⁷. Μὲ τοὺς ὁρισμοὺς αὐτοὺς ἐπιθυμοῦν νὰ καταδείξουν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μία καὶ ἡ αὕτῃ καὶ ἀνάλογα μὲ τὶς διαθέσεις τῆς, ἄλλοτε σκέπτεται, ἄλλοτε ὀργίζεται, ἄλλοτε ἐπι-

12. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 434.

13. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ, *Βίοι*, (ἐφεξῆς: Δ. Λ.) VII, 136.

14. Πβ. N. LAPIERRE, L'éloge du déplacement, *Le Magazine Littéraire*, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 38-32 (σ. 30).

15. Πβ. *Essais*, τ. III, VIII, σ. 931 B. Πβ. J. LACOUTURE, Un homme d'action, *Le Magazine Littéraire*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 35.

16. ΣΤΟΒ., *Ἐκλ.*, II, 101, 5 W. (SVF, III, 587).

17. ΣΤΟΒ., *Ἐκλ.*, II, 93, 19 W. (SVF, III, 625).

θυμεί¹⁸. Ἀρκεῖ νὰ τῆς δοθεῖ ἡ κατάλληλη εὐκαιρία. Διότι «τὸ πάθος καὶ ὁ λόγος δὲν ἀντιτίθενται οὔτε συγκρούονται μεταξύ τους, εἶναι οἱ δύο πλευρὲς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ψυχῆς»¹⁹. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἐπικράτηση τοῦ πάθους ἐπιφέρει τὸ κακό, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Montaigne καὶ κατὰ τὸν Rousseau, ὅπως κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς, ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀταξία. Πὰ τὸν Rousseau, τουλάχιστον ὅπως ἀφήνει νὰ φανεῖ στὰ πρῶτα τοῦ ἔργου, ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ, στὴν ὁποία μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μεγάλη σύμπτωση μὲ τὸν θεὸ τῶν Στωϊκῶν, συνυφαίνεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς τάξης. Τὸ Ὄν, ὅπως ὀνομάζει τὸν Θεὸ ὁ Rousseau, ἔχει ὡς σκοπὸ τοῦ τὴν τήρησή της: «Διότι δὲν μπορῶ νὰ φανταστῶ τίποτα πού νὰ μὴν εἶναι τακτοποιημένο μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα, καὶ πού νὰ μὴν συνδράμει πρὸς τὸν ἴδιο σκοπὸ, δηλαδὴ πρὸς τὴν τήρηση τῆς τάξης. Αὐτὸ τὸ Ὄν ... ὅποιο κι ἂν εἶναι ἐπιτέλους, πού κινεῖ τὸ σύμπαν καὶ τακτοποιεῖ τὰ πάντα, τὸ ὀνομάζω Θεό»²⁰. Ἡ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ εἶναι τάξη, διότι συγκρατεῖ τὰ πάντα καὶ ἐνώνει κάθε μέρος μὲ τὸ Ὄλον²¹. Αὐτὸ τὸ Ὄλον λειτουργεῖ μὲ κινήσεις εὐρυθμίες καὶ ὁμοιόμορφες καὶ ὑπόκειται σὲ σταθεροὺς νόμους²².

Μέσα ἀπ' αὐτὴν τὴ διαδικασία, μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε καὶ τὴν ἔννοια τοῦ θανάτου, δηλαδὴ ὡς ἐπιβολὴ τῆς τάξης, ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ κόσμου, καθὼς ἐπέρχεται ἀναγκαστικά, μετὰ τὴ φθορὰ πού ἐπιβάλλει ὁ χρόνος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται γιὰ μιὰ ιδέα πού ἐξετάζεται σὲ βάθος καὶ ἀπὸ τοὺς δύο φιλοσόφους, προσεγγίζεται ὁμως, διαφορετικὰ σὲ ἐπὶ μέρους σημεία, τὰ ὁποῖα θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐπισημάνουμε. Ὁ Montaigne ἀναφέρει ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα ἄλλο θέμα πού νὰ τὸν ἔχει ἀπασχολήσει περισσότερο, ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ θανάτου²³, γεγονὸς μὲ τὸ ὁποῖο θὰ συμφωνήσῃ ἀργότερα καὶ ὁ Rousseau, μιλώντας γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: «Ψεύδεται ὁποῖος ὑποκρίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ ἀντικρίσῃ ἀφοβα τὸν θάνατο»²⁴. Πὰ τὸν Montaigne ἡ εὐδαιμονία κατακτᾶται διὰ τῆς ἐκλογίκευ-

18. ΑΛΕΞ. ΑΦΡ., *Περὶ Ψυχῆς*, σ. 118, 6 Bruns. (=SVF, II, 823).

19. ΠΒ. ΠΛΟΥΤ., *Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς*, 441 C (=SVF, III, 459). ΠΒ. Μ. ΔΑΡΑΚΗ, *Μία θρησκευτικότητα χωρὶς Θεό. Ὁ Ἄνθρωπος καὶ ἡ Φύση στοὺς Στωϊκοὺς τῆς Ἀθήνας*, Ἀθήνα, Σύναλμα, 2001, σ. 104.

20. *Pensées de J.-J. Rousseau, Dieu*, σ. 5. ΠΒ. ΑΡ. ΔΙΔ., Εὐσ., *Εὐαγγ. Περ.*, XV, 15, σ. 817, 6 (=SVF, II, 528).

21. ΠΒ. *Émile*, βιβλ. IV, σ. 575 (O. C.).

22. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 593 (O. C.).

23. ΠΒ. *Essais*, I, XX, σ. 87 A.

24. J.-J. ROUSSEAU, *Julie ou la La nouvelle Héloïse, Lettres de deux amans, habitans d'une petite ville au pied des Alpes. Recueillies et publiées par J.-J. Rousseau*, Londres, ἐπιμ. Peyrou καὶ Moulou, Londres, J.M. Gallanar, 1762, χωρὶς ἀριθμ. σελίδων. Lettre LVII de Julie, τόμ. II : «...Celui qui feint d'envisager la mort sans effroi, ment. Tout homme craint de mourir, c'est la grande loi des êtres sensibles, sans laquelle toute espece mortelle seroit bientôt détruite. Cette crainte est un simple mouvement de la nature, non-seulement indifférent, mais bon en lui-même et conforme à l'ordre».

σης τῶν γεγονότων, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἡρεμία καὶ τὴν αὐτάρκεια τοῦ σοφοῦ, ποὺ διαθέτει ἓνα «καλογεννημένο, εὖ-γενὲς πνεῦμα»²⁵. Ἡ λογική, ἄλλωστε, προφυλάσσει τὸ πνεῦμα ὥστε νὰ μὴ διαταράσσεται ἀπὸ κανένα φυσικὸ γεγονὸς. Κατὰ συνέπεια ὁ σοφὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐτοκυριαρχία, διότι ἀνὰ πᾶσα στιγμή ἡ ψυχὴ του εἶναι τέλεια καὶ ὥς ὃν λογικό, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταράσσεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ θανάτου. Ὁ Rousseau ἀντιμετωπίζει τὸν θάνατο ὡς ἓνα ἀπολύτως φυσικὸ γεγονὸς ἐνῶ πιστεύει ὅτι τὸ ἀντίθετο, δηλαδή ἡ ἀθανασία, θὰ προξενούσε στὸν ἄνθρωπο ἀπόλυτη δυστυχία: «Ἐὰν μᾶς πρόσφεραν τὴν ἀθανασία στὴ γῆ, ποιὸς θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ δεχθεῖ αὐτὸ τὸ ἄθλιο δῶρο!»²⁶. Ἐπισημαίνει παρ' ὅλα αὐτά, ὅτι σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄδαεῖς, οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι φοβοῦνται περισσότερο τὸν θάνατο, διότι εἶναι «ἐθισμένοι» στὰ δῶρα ποὺ τοὺς προσφέρει ἡ ζωὴ, παραμένουν ἡμιμαθεῖς καὶ κάτοχοι τῆς λανθασμένης γνώσης. Ἡ γνώση τοῦ θανάτου ὡς ἀναγκαίου καὶ ἀναπόφευκτου γεγονότος, ὑποστηρίζει ὁ Rousseau, χαρακτηρίζει τὸν σοφό²⁷. Κατὰ τὸν Montaigne, μόνο ὁ σοφὸς κατέχει τὴν παιδεία καὶ διαθέτει τὸν τρόπο ὥστε νὰ συλλάβει τὴν ἔννοια τοῦ θανάτου ὡς φυσικοῦ (καὶ ἀναπότρεπτου) γεγονότος. Ἀντίθετα, ὁ σοφὸς κατὰ τὸν Rousseau, φαίνεται νὰ εἶναι ὁ μὴ πεπαιδευμένος, ὁ εὐρισκόμενος ἐγγύτερα στὴ φύση καὶ συνεπῶς στὴ «φυσική» σχέση μὲ τὸν θάνατο. Ἐπομένως, κατέχει τὴν «αὐτοφυή» παιδεία καὶ ὄχι τὴν ἡμιμάθεια. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, σοφὸς κατὰ τὸν Rousseau εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ θανάτου, καὶ αὐτὸ τὸ γεγονὸς τὸν ἐνδυναμώνει ὥστε νὰ ἀντέξει τὰ δεινὰ τοῦ βίου²⁸, ὅπως ἀναφέρει στὸν *Émile*. Ἐπομένως, στὴν περίπτωση τοῦ Montaigne ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου εἶναι ἀποτελεσματικὰ στοχασμοῦ, ἐνῶ στὴν περίπτωση τοῦ Rousseau προσηγεῖται αὐτοῦ. Καὶ οἱ δύο φιλόσοφοι συμφωνοῦν ἐπὶ τοῦ θέματος διατηρώντας τὶς δικές τους προσεγγίσεις, καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ σοφὸς²⁹ συνειδητοποιεῖ συνεχῶς πὼς τίποτε δὲν πρόκειται νὰ συμβεῖ ἱκανὸ νὰ διαταράξει τὴν ἁρμονία τοῦ κόσμου, χωρὶς τὴ συμφωνία τῆς φύσης. Συνεπῶς, ὁ θάνατος, ὡς φυσικὸ γεγονὸς, δὲν τὸν ταράζει, ἀφοῦ δὲν συγκαταλέγεται στὰ κακὰ ἀλλὰ στὰ ἀδιάφορα. Μάλιστα, προκύπτει ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς ζωῆς κατὰ φύσιν, κατ' ἀρετὴν ἢ ἄλλως, σύμφωνα μὲ τὴ λογική³⁰, στο μέτρο ποὺ ἡ ἀνθρώπινη λο-

25. Πβ. *Essais*, I, XIX, σ. 79 Α. *Αὐτοφυὲς πνεῦμα* προτείνει ὁ μεταφραστὴς τῶν *Δοκιμίων*, Φ. Δρακοντοειδῆς. Πβ. Μισέλ ΝΤΕ ΜΟΝΤΑΙΝΙ, *Δοκίμια*, Ἀθήνα, Ἑστία, 1983, Βιβλ. 1^ο, κεφ. 20. Ὁ Montaigne χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο ὡς: «esprit bien né». Υἱοθετοῦμε, μετὰ ἀπὸ συζήτηση μὲ τὴ συνάδελφο καὶ μεταφράστρια, Σ. Τγγλέση-Μαργέλλου, τὴν πρότασή της γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἐπίθετο: «καλογεννημένο, εὖ-γενὲς πνεῦμα».

26. Πβ. *Émile*, βιβλ. II, σ. 306 (Ο. C.).

27. *Αὐτόθι*.

28. *Αὐτόθι*.

29. Δ. Α., VII, 93.

30. Δ. Α., VII, 88.

γική αποτελεί μέρος της συμπαντικής³¹. Έτσι ο Montaigne, με τον συμπαντικό του έαυτό, ως Michel de Montaigne³², όπως αναφέρει ο ίδιος, προσπαθεί με τη λογική του να αντιμετωπίσει αυτόν τον «έχθρο»³³. Η αποδέσμευση από τον φόβο του θανάτου αποκαλύπτει τον τρόπο της τέχνης της ζωής. Κατά συνέπεια, το να ξέρεις να πεθαίνεις, σημαίνει ότι ξέρεις να ζεις³⁴. Και όπως για τους Στωικούς, η τέχνη του βίου είναι συνυφασμένη με την έννοια της ελευθερίας, έτσι και για τον Montaigne, η απελευθέρωση από τον φόβο του θανάτου, ως άρετή του σοφού, οδηγεί στην ευδαιμονία, ή όποια, σαφώς, προϋποθέτει μία τέλεια και ενάρετη ψυχή. Επαναπροσδιορίζοντας τη στωική θεωρία περί του *όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*³⁵ και προσαρμόζοντάς την στην προβληματική του θανάτου, ο Montaigne γράφει: «Η μητέρα μας, η φύση, δίνει προειδοποιήσεις ως προς το θέμα του θανάτου»³⁶ και ανατρέχει στο παράδειγμα των τεσσάρων εποχών της ζωής του ανθρώπου, δηλαδή στο διαδοχικό πέρασμα από την παιδική ηλικία στην έφηβική, στη συνέχεια στην ώριμη και τέλος στα γηρατειά³⁷, όπου η διαδοχή αυτή συνεπάγεται τον «θάνατο» της προηγούμενης εποχής, ούτως ώστε, το «καταστροφικό» έργο της φύσης, μετατρέπεται σε μία νέα δημιουργική κατάσταση, που πραγματοποιείται εύτακτα ή μάλλον θα λέγαμε ότι πρόκειται για την ίδια την κοσμική τάξη. Άλλωστε, ο Montaigne πιστεύει ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να είναι άθανατος, καθ' όσον η άθανασία θα επέφερε μία παύση στην εξελικτική πορεία του κόσμου: «Παραχωρήστε τη θέση σας στους άλλους, όπως έκαναν και οι άλλοι για σας»³⁸. Η συγκεκριμένη αυτή προοπτική, των διαδοχικών θανάτων, αφήνει τον σοφό αδιάφορο και κυρίαρχο του έαυτού του. Όπως δηλώνει και ο ίδιος: «πρέπει πάντα να κρατάμε το «εργαστήριο» του καταστήματός μας απόλυτα δικό μας και απόλυτα ελεύθερο»³⁹. Ο Rousseau, μιμούμενος τον Montaigne, παροτρύνει τον άνθρωπο να ζήσει σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή κατ' αναλογία προς αυτήν, *όμολογουμένως*, σύμφωνα με τους Στωικούς. Τα φυσικά δεινά και οι

31. Δ. Α., VII, 87.

32. Πβ. *Essais*, III, II, σ. 805.

33. Πβ. *Essais*, I, XIX, σ. 51 A: «Θεωρούμε τον θάνατο, τη φωτιά, τη φτώχεια και τον πόνο ως τους κυριότερους μας έχθρους». Η προσέγγιση αυτή του Montaigne φαίνεται να είναι επηρεασμένη από τους Στωικούς φιλοσόφους, οι οποίοι πιστεύουν ότι κάθε «δυσάρεστο» γεγονός συμβαίνει κατ' οίκονομία και προς όφελος του συνόλου.

34. Πβ. *Essais*, I, XX, σ. 90 C.

35. Δ. Α., VII, 87.

36. Πβ. *Essais*, I, XX, σ. 96 A.

37. Πβ. *Essais*, I, XX, σ. 94 A.

38. Πβ. *Essais*, I, XX, σ. 94 A. Στο σημείο αυτό δίνεται μία εξήγηση σχετικά με την αρνητική προσέγγιση από τον Rousseau της έννοιας της άθανασίας, ο οποίος, όπως είδαμε, επηρεασμένος από τον Montaigne την χαρακτηρίζει «άθλιο δώρο». Και για τους δύο στοχαστές η άθανασία θα επέφερε τη διασάλευση της θείας τάξης.

39. Πβ. *Essais*, I, XXXIX, σ. 241 A.

ἀρρώστιες, εἶναι ἀναπόφευκτα. «Ἡ ἢ φύση ἢ ἴδια θὰ τὰ καταστρέψει ἢ θὰ καταστρέψουν ἐκεῖνα ἐμᾶς. Εἶναι παράλογο νὰ ἀσχολούμαστε μὲ τὰ φάρμακα καὶ τοὺς γιατροὺς. Ἀναλώνοντας τόσο χρόνο γιὰ τὴν ἴαση τῆς ἀσθένειας, χάνουμε τὸν χρόνο ποὺ ἔχουμε γιὰ νὰ ζήσουμε ... Ὑποφέρουμε περισσότερο διότι δὲν ξέρουμε νὰ ὑποφέρουμε λιγότερο καὶ δίνουμε περισσότερο χρόνο γιὰ νὰ γιατρευτοῦμε παρὰ γιὰ νὰ ὑπομείνουμε τὴν ἀρρώστια ποὺ εἶναι φυσικὸ γεγονὸς ... Ἀνθρώπε λογικέ, ὑπόφερε, γιατρέψου ἢ πέθανε. Ὅμως ζῆσε μέχρι τὴν τελευταία σου στιγμή»⁴⁰. Καὶ ἐδῶ διακρίνουμε τὸν ἀπόηχο τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Montaigne: «Ἐκεῖνος ποὺ φοβᾶται νὰ ὑποφέρει, ὑποφέρει ἤδη ἐπειδὴ φοβᾶται»⁴¹. Ἐπομένως, ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγηση τῆς ἀσθένειας ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ θανάτου καὶ οἱ δύο στοχαστὲς συμφωνοῦν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν ζήσει κοντὰ στὴ φύση ἀντιμετωπίζουν τὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου ἀπολύτως φυσιολογικά, διότι ἀπλὰ ἀποδέχονται τὸ γεγονὸς. Ἀντίθετα, ἐκεῖνοι ποὺ ἀντιμετωπίζουν τέτοια γεγονότα μέσα στὸ ἀστικό τους περιβάλλον, ποὺ εὐνοεῖ τὸν οἰκογενειακὸ ἐγωκεντρισμό, βιώνουν τὶς ὑστατες στιγμὲς τους, μετέχοντας σὲ μία κακοπαιγμένη παράσταση: «Τὰ παιδιά φοβοῦνται ἀκόμα καὶ τοὺς φίλους τους, ὅταν εἶναι μεταμφιεσμένοι. Πρέπει νὰ ἀφαιρέσουμε τὸ προσωπεῖο, τόσο τῶν πραγμάτων ὅσο καὶ τῶν προσώπων. Μόλις τὸ ἀφαιρέσουμε, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ προσωπεῖο ὑπάρχει μόνο ὁ θάνατος, ποὺ ἀντιμετωπίζει ἀφοβα ἕνας ὑπηρέτης ἢ μιὰ ἀπλὴ καμαριέρα. Εὐτυχισμένος ὁ θάνατος ποὺ δὲν ἀφήνει χρόνο γιὰ προπαρασκευὲς τέτοιων τελετῶν!»⁴², θὰ πεῖ ὁ Montaigne. Ἐνῶ ὁ Rousseau ἀναφέρει ὅτι: «Οἱ ἀπολίτιστοι ἀγωνίζονται ἐλάχιστα ἐναντία στὸν θάνατο καὶ τὸν ὑποδέχονται σχεδὸν ἀδιαμαρτύρητα»⁴³. Πὰ τὸν Montaigne ἡ μόνη ζωὴ ποὺ ἀξίζει νὰ ἔχει βιώσει κανεὶς εἶναι ἡ ζωὴ ποὺ ζεῖ καὶ ὁ θάνατος ποὺ θὰ ἔχει. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ μόνος ὑπεύθυνος γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατό του εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ὁ φόβος τοῦ θανάτου, παρ' ὅλ' αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ἡ αἰτία του ἐλλοχεύει στὴ φαντασία μας καὶ ὄχι στὸν ἴδιο τὸν θάνατο. Ἡ φαντασία μεταμφιέζει αὐτὴ τὴ «φευγαλέα στιγμή, τόσο μικρὴ καὶ τόσο σύντομη»⁴⁴, ὑποστηρίζει ὁ Montaigne, ἐνῶ ὁ Rousseau ὀρίζει τὸν θάνατο ὡς «τὴ στιγμιαία μεταπήδηση ἀπὸ τὴν ἐγρήγορη στὴ βύθιση τοῦ ὕπνου»⁴⁵. Ὁ Montaigne ταυτίζεται μὲ τὴν περὶ τοῦ κόσμου θεωρία τῶν Στωικῶν, ὡς θεατρικῆς σκηνῆς⁴⁶, ὅπου ὁ καθένας ἔρχεται νὰ παίξει τὸν

40. Πβ. *Émile*, βιβλ. II, σ. 308 (O. C.).

41. Πβ. *Essais*, III, XIII, σ. 1095 B.

42. Πβ. *Essais*, I, XX, σ. 96 A.

43. Πβ. *Émile*, βιβλ. II, σ. 308 (O. C.).

44. Πβ. *Essais*, II, σ. 637 A.

45. *Première Promenade*, σ. 995 (O. C.).

46. Πβ. *Essais*, I, XX, σ. 92 A: «Ὁ θάνατός σας εἶναι μία ἀπὸ τὶς θεατρικὲς παραστάσεις τῆς κοσμικῆς τάξης».

ρόλο που έχει όρισει γι' αυτόν ο θεός και παρομοιάζει, τη στιγμή του θανάτου με θεατρική παράσταση⁴⁷. Ο μελλοθάνατος είναι ο ήθοποιός και η άγρυπνία των συγγενών ή κωμωδία⁴⁸. Γιατί να φοβόμαστε αυτό το γεγονός όταν «ή φύση μᾶς φέρθηκε τόσο γενναιόδωρα και μᾶς ἔδωσε τὸ κλειδί τοῦ κήπου;»⁴⁹. Αὕτη ἡ φράση παραπέμπει στὴ φράση τοῦ Ἐπίκτητου: «Νὰ θυμᾶσαι ὅτι ἡ θύρα παραμένει ἀνοικτή»⁵⁰. Ὁ θάνατος μπορεῖ νὰ βλάψει τὸ σῶμα ἀλλὰ ὄχι τὴν ψυχὴ τοῦ σοφοῦ. Ἄλλωστε, πρόκειται γιὰ μιὰ κοινὴ «ἀνάγκη»⁵¹, γιὰ μιὰ καιρικὴ στιγμή ἀνάμεσα στὸ πρὶν ποὺ δὲν εἶναι πιά καὶ τὸ μετὰ ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμη. Ἐπαληθεύει τὴν ἐξέλιξη στὴν ἀνθρώπινη κλίμακα τῆς διαδοχῆς τῶν συστατικῶν ὁρίων τοῦ κόσμου. Ἡ στιγμή αὕτη, δηλαδή τὸ παρόν, ἔρχεται νὰ τοποθετήσῃ τὴν ἀνθρώπινη πράξη μέσα στὴν αἰωνιότητα. Μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ήθοποιοῦ, ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ὕστατη στιγμή τοῦ παρόντος του. Παίζει μόνος τὴν τελευταία πράξη τῆς κωμωδίας καὶ δίχως ἄλλο τὴν πιὸ δύσκολη⁵² μέσα στὴ μοναξιά τοῦ σοφοῦ, ἀντιμετωπίζει τὴ στιγμή ὡς εὐκαιρία⁵³ ἀποχώρησης ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀφοῦ κάθε στιγμή εἶναι κατάλληλη γι' αὐτόν, καὶ θέλει καὶ μπορεῖ νὰ τὴν ἀποδεχθεῖ καὶ νὰ τὴ μετατρέψῃ σὲ εὐκαιρία⁵⁴. Ὁ Montaigne ἐπιθυμεῖ ἕναν θάνατο «κατανυκτικό, ἡρεμο καὶ μοναχικό, ἀπόλυτα καὶ ἀποκλειστικά δικό του»⁵⁵, διότι ὁ θάνατος εἶναι πράξη γιὰ ἕναν ήθοποιό. Ὅσο γιὰ τὴ διάρκεια τῆς πράξης: Ἐλάχιστη, στιγμιαία, ὅμως σημαντικὴ «τόσο ποὺ νὰ μὴν διαψεύδει τὸ παρελθόν»⁵⁶. Ὡς τρόπο ἐρμηνείας τῆς πράξης ποὺ θὰ παιχθεῖ ἅπαξ, θὰ ἐπιλέξῃ μιὰ ἥσυχη ἀπόδοση, εὐκολὴ καὶ εὐχάριστη⁵⁷. Ὁ ήθοποιός, ἀμέσως μετὰ τὴν παράσταση, ἀναφέρει ὁ Montaigne, θὰ γυαλίσει τὰ γέμια τοῦ ἀλόγου του καὶ θὰ φορτώσῃ τὶς ἀποσκευές του. Ὅπως ὁ Στωϊκὸς σοφός, ἔτσι καὶ αὐτός, μόλις ἡ παράσταση τελειώσῃ⁵⁸, θὰ ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὴ σκηνὴ ἐλεύθερος καὶ εὐδαίμων. Διαπιστώνουμε ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὅτι ὁ Montaigne, στοχαστὴς τοῦ 16ου αἰῶνα, βιώνει μιὰ ἠθικὴ, ἀκόμη καὶ στὸ θέμα τοῦ θανάτου, προσωποκεντρικὴ, ὅπως τὴν προσέλαβε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους φιλοσό-

47. Πβ. ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, *Ἐγχειρίδιον*, XVII.

48. Πβ. *Essais*, I, XX, σ. 96 A.

49. Πβ. *Essais*, II, III, σ. 350 A.

50. ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, *Διατριβαί*, I, XXIV, XX, 21.

51. Πβ. *Essais*, III, XIII, σ. 1902 C.

52. Πβ. *Essais*, I, XIX, σ. 79 A.

53. Πβ. *Essais*, III, IX, σ. 984 B.

54. Πβ. Μ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, Le dernier acte: la mort chez Montaigne, *La vie et la mort, Actes du XXIV Congrès International de l'A.S.P.L.F.*, Poitiers, 27-30 août 1992, σσ. 311-314 (σ. 313).

55. Πβ. *Essais*, III, IX, σ. 979 B.

56. Πβ. *Essais*, III, IX, σ. 984 B.

57. *Essais*, III, IX, σ. 984 C.

58. Πβ. *Essais*, I, XXIII, σ. 115 C.

φους. Όμως ο 18ος αιώνας, ο αιώνας του Rousseau, χαρακτηρίζεται από μια κίνηση προς μία ηθική λιγότερο ἐγωιστική. Όριοιμένοι στοχαστές είχαν παρατηρήσει ότι η εὐδαιμονία του σοφοῦ πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία τῶν ἄλλων καὶ ὅτι ἡ ἀγαθοεργία ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου⁵⁹. Ὁ Rousseau ὑποστήριξε αὐτὴ τὴ θέση σθεναρά, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν ἴδιο⁶⁰. Πίστευε ὅτι θὰ ζήσουν εὐδαίμονες ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἔκαναν κατάχρηση τῆς ἐλευθερίας τους, ποὺ δὲν πρὸδωσαν τὴν ἀποστολὴ τους στὴ γῆ, ἡ ὁποία ὀρίζεται ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ οἴκτου, τῆς συμπόνιας πρὸς τὸν συνάνθρωπο, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ δημιουργὸς τοὺς ἔδωσε τὸ χάρισμα νὰ εἶναι συναισθηματικοί⁶¹.

Ἐν τούτοις, ὁ Rousseau βιώνει τὰ ἀντίθετα συναισθήματα πρὸς τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο τῆς ἐποχῆς. Μία γενικὴ κατακραυγὴ περιβάλλει τὸ ὄνομά του καὶ τὸν ἀναγκάζει, μετὰ ἀπὸ θλιβερὲς περιπέτειες, νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπογοητευμένος, μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι δὲν θὰ κατορθώσει οὔτε κἂν νὰ μεταδώσει σὺς ἐπόμενες γενιὲς τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ του⁶², ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἔχει ἤδη ὑπονομευθεῖ. Ἀντιλαμβάνεται ἀπόλυτα ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φυσικὸ θάνατο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχει διατυπώσει τὴ θεωρία του, στὴν ὁποία ἤδη ἀναφερθήκαμε, ὑπάρχει ἕνας ἄλλος θάνατος, ἐκεῖνος τῆς ἀπόρριψης καὶ τῆς διαγραφῆς, παρόμοιος μὲ τὴ ρωμαϊκὴ *Damnatio memoriae*, ποὺ σημαίνει στὴν κυριολεξία «καταδίκη τῆς μνήμης» καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐπίσημη κύρωση μιᾶς πολιτείας, ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἐξαλείψει κάθε ἔχνος ἐνὸς συγκεκριμένου ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὥσταν νὰ μὴν εἶχε ὑπάρξει ποτέ, προκειμένου ἡ ἴδια ἡ πολιτεία πλέον, νὰ διατηρήσει τὴν τιμὴ της. Αὐτὸς εἶναι ὁ θάνατος ποὺ βιώνει ὁ Rousseau. Εἶναι, ὅμως, πολὺ πιὸ σκληρὸς, διότι βιώνεται καὶ ὡς πρὸς τὸ παρὸν καὶ ὡς πρὸς τὸ μέλλον. «Ἡ ἀνάσα τῆς ζωῆς ἐκπνέει ἀπὸ μέσα μου σταδιακά», γράφει ὁ Rousseau στὸν *Δεύτερο Περίπατο*⁶³. Αἰσθάνεται ὅτι φθάνουν οἱ «πρῶτοι πάγοι», ἀφοῦ πλέον βρίσκεται στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἐνῶ καταλήγει: «ἤμουν φτιαγμένος γιὰ νὰ ζήσω καὶ πεθαίνω χωρὶς νὰ ἔχω ζήσει»⁶⁴. Αὐτὴ ἡ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀδυνατεῖ νὰ βιώσει τὴ ζωὴ του χαρακτηρίζε, σύμφωνα μὲ τὸν Rousseau, τὸν ἡμιμαθὴ, ἐκεῖνον δηλαδή ποὺ ἀκολουθοῦσε

59. Πβ. Ζὰν Ζὰκ ΡΟΥΣΣΩ, *Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἢ Ἀρχὲς πολιτικοῦ δικαίου*, ἐπιμέλεια: Β. ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ, Ἀθήνα, Πόλις, 2006 (2004), σσ. 21 κ. ἐξ.

60. Πβ. P. VILLEY, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 241.

61. Πβ. *Émile*, βιβλ. IV, σ. 591 (O. C.).

62. Πβ. A. LAGARDE- L. MICHARD, *XVIIIème siècle*, Malherbes, Bordas, 1970, σ. 333.

63. *Deuxième Promenade*, σ. 18, *Œuvres diverses*, σ. 18.

64. *Œuvres Complètes*, sous la dir. de B. Gagnebin et M. Raymond, Gallimard, τ. I, 1959, τ. II, 1961: O. C. σ. 1002.

λανθασμένη πορεία και αξιολογοῦσε ἐσφαλμένα τὰ γεγονότα. Ἐδῶ ἀντιφάσκει ἢ ἐξομολογεῖται; Τὰ μελαγχολικά συναισθήματα τοῦ Rousseau, στρέφονται τώρα ἀποκλειστικά στὸν ἑαυτό του. Μετατρέπει μιὰ μοναξιά ἀπὸ οἰκαιοθελή σὲ ἐπιβεβλημένη⁶⁵. «Ἐγιναν τὰ πάντα», λέει ὁ στοχαστής. Ὅμως τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἔχει πράξει τὰ πάντα γιὰ νὰ βιώσει σωστὰ τὴ ζωὴ του. Ἐννοεῖ ὅτι οἱ ἐχθροὶ του χρησιμοποίησαν κάθε δυνατὸ μέσον γιὰ νὰ τὸν διασύρουν καὶ τὸ κακὸ ἔχει πλέον φτάσει στὸ ἀπροχώρητο. Ἡ ἀνασκόπηση τοῦ παρελθόντος δὲν τὸν ὀδηγεῖ σὲ ἐνθυμήσεις πράξεων ἀλλὰ συναισθημάτων, συγκινήσεων, ἀπραγματοποίητων στόχων. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Starobinsky, ὄντως ὑπάρχει ἀπόρριψη καὶ κατακραυγὴ ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο. Ὁ Rousseau, ὅμως, θὰ διογκώσει αὐτὸ τὸ πρόβλημα καὶ θὰ τὸ μετατρέψει σὲ συμπαντικὴ καταδίκη ἐναντίον του⁶⁶. Ἡ ἀπογοήτευσή του εἶναι καταφανής. Αἴφνης, ὅμως, ἕνα τυχαῖο γεγονός, ἕνα ἀτύχημα ποὺ τοῦ συμβαίνει ἐνῶ περπατᾷ μόνος του, βυθισμένος στίς σκέψεις του, σὲ ἕναν ἐξοχικὸ δρόμο, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος στὸν *Δεύτερο Περίπατο*, θὰ τὸν φέρει πολὺ κοντὰ στὸν θάνατο. Στὴ συνέχεια, μετὰ ἀπὸ μιὰ πολὺωρη λιποθυμία, ποὺ θὰ τὴν ἀκολουθήσει ἡ ἀνάνηψη, θὰ ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τὸν θάνατο στὴ ζωὴ. Ἡ διάθεσή του, ἀκριβῶς κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς ἀνάνηψης ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀνάρρωσής του εἶναι χαρούμενη⁶⁷. Διαπιστώνει πλέον μὲ εὐχαρίστηση ὅτι μπορεῖ νὰ διακρίνει τὸν φυσικὸ ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ θάνατο. Ὁ Rousseau ἐπέστρεψε στὴ ζωὴ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ. Ἀνακτᾷ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴν αὐτοκυριαρχία του. Τὸ στιγμιαῖο πέρασμα ἀπὸ τὸν θάνατο στὴ ζωὴ καὶ τὰ εὐχάριστα συναισθήματα ποὺ τοῦ προκαλεῖ ἡ διαπίστωση ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ, ὅπωςδήποτε δὲν προδιαθέτουν γιὰ μιὰ προπαρασκευὴ θανάτου. Ἴσως, ὅμως, ἀκριβῶς κατὰ τὴν «περίεργη» στιγμὴ τῆς εὐχάριστης αὐτῆς διαπίστωσης, ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη στὴ ζωὴ, ὁ Rousseau ἐνδύεται τὴ στωικὴ σοφία καὶ συνειδητοποιεῖ ὅτι εἶναι μόνος, καὶ ὅτι δὲν ἔχει ἀνάγκη παρὰ τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ εἶναι εὐδαίμων⁶⁸.

Ἐδῶ ἡ σοφία τοῦ Montaigne θὰ συναντηθεῖ μὲ τὴ σοφία τοῦ Rousseau⁶⁹. Ὁ Montaigne διδάσκει τὴν τέχνη τοῦ βίου καὶ τὴν τέχνη τοῦ θανάτου. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ πεῖ μαζί μὲ τὸν Rousseau: «Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει βρεῖ τὸν

65. J. STAROBINSKY, *ἐνθ' ἑν.*, σ. 243.

66. E. CASSIRER, *Le problème J.-J. Rousseau*, Préface de J. Starobinsky, Paris, Hachette, 1987 (Fayard /Pluriel 2010), σ. XIV.

67. Πβ. J.-L. LONGUÉ, La représentation de la mort dans la Deuxième Promenade de J.-J. Rousseau, *La vie et la mort, Actes du XXIV Congrès International de l'A.S.P.L.F.*, Poitiers, 27-30 août 1992, σσ. 344-346 (σ. 345).

68. Πβ. *Émile*, βιβλ. IV, σσ. 604-605 καὶ σημ. 1, σ. 1547 (O. C.).

69. C. FLEURET, Montaigne, *Dictionnaire de J.-J. Rousseau*, ἑκδ. R. Trousson F. S. Eigeldinger, Paris, Champion Classiques, Honnoré Champion, 2006, σσ. 602-605.

τρόπο νὰ ὑπομένει ὅλα τὰ καλὰ καὶ ὅλα τὰ κακὰ μὲ τὴν ἴδια διάθεση (καὶ ἐδῶ θὰ τονίζαμε τὴ στωικὴ ἔννοια τῆς ἀπάθειας) εἶναι ἀναμφίβολα ὁ πραγματικὸς σοφός»⁷⁰.

Μαρία ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ
(Ἀθήνα)

L'IDÉE DE LA MORT CHEZ MONTAIGNE ET CHEZ ROUSSEAU: UNE APPROCHE STOÏCIENNE

Résumé

Tant Montaigne que Rousseau se sont intéressés aussi au problème de la mort. Chacun des deux penseurs, de son côté, essaie d'interpréter ce phénomène, selon l'influence reçue par la lecture des anciens, formatrice de leur propre point de vue. Rousseau, selon P. Villey, fut influencé par la pensée de Montaigne sur plusieurs domaines: sur l'art, les sciences, l'éducation. Néanmoins, l'on constate que l'attitude de Rousseau face au problème de la mort est aussi porteuse des idées de Montaigne, qui, lui, demeure attaché plutôt à la philosophie des Stoïciens. Malgré les voies de repère différentes, les deux penseurs se rencontrent pour affirmer qu'au moment décisif du trépas, l'homme fait preuve de son propre art de vivre.

Maria PROTOPAPAS-MARNELI

70. Πβ. P. VILLEY, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 159.